

Upproret i Utanmyra

HELMER NILSSON, 1977

Den svenska allmogen hade, sedan bruket av brännvinsbränning infördes under medeltiden, ansett det som sin självklara rätt att bränna sitt brännvin till husbehov och disponera sina produkter från jordbruket till denna hantering. Följden hade dock blivit en djup och utbredd alkoholism i breda lager hos allmogebefolkningen. På många håll i landet använde de fattiga bönderna större delen av sin brödsäd för husbehovsbränning. Det fanns brännvinspannor i de flesta bondehemman och även gemensamma brännerier förekom på en del håll. I både dräng- och piglön ingick ett visst kvantum brännvin.

Under en rad missväxtår i mitten av 1700-talet insåg Rikets ständer, att något måste göras för att stävja brännvinsbränningen. Det första försöket att åstadkomma en lagstiftning gjordes vid 1731 års riksdag, då rätten att bränna till husbehov tillerkändes alla jordbrukare ner till åbor med 1/4 hemman. 1747 års riksdag beslutade om en brännvinsaccis som erlades för panna, vare sig man brände eller inte. Följden blev naturligtvis en avsevärt ökad bränning. Under missväxtåren kring 1770 fann konung Gustaf III

att åtgärder måste vidtagas och han lät år 1772 kungöra förbud mot tillverkning och utskänkning av brännvin. Något år senare hade denna kungörelse omarbetats och kronan övertog tillverkningen. Efter tysk förebild anlades ett antal kronobrännerier. Strängare bestämmelser utfärdades mot hembränning och allmogens brännvinsredskap togs i beslag och hölls under försegling i offentligt förvar.

Dessa restriktioner ökade lönnbränningen ute i bygderna och kronobetjäningen gjorde återkommande husvisitationer och beslag av brännvinsredskap. Detta vållade stor förbittring och bondeståndet gjorde framställningar till riksdagen om bibehållande av böndernas rätt till husbehovsbränning. Husvisitationerna kunde i många fall ske på ett brutalt och hemfridsstörande sätt utan påvisbar anledning. Detta gav i sin tur upphov till dramatiska och upprörande händelser.

Den politiske skriftställaren And. Schönberg har i ett brev från år 1780 skildrat hur det gick till i Österfärnebo, Gästrikland.

Nattetid eller ända till midnatten, då mycket folk redan låg i sin bästa sömn, kommo de (beslagarna) till gårdarna men funno dock ingenting, utom på ett par ställen, båda två ömkliga casus (obetydliga fall). Men förskräckelsen i alla oskyldiga gårdar blev oändlig, hustrur dånade etc. Det var ej bättre efteråt att se folkhoppen, uppretad nyss genom de i beslag tagna pannornas sönderslående, nu alldeles försättas i raseri.

Mer än en gång hände det att kronobetjäningen överfölls av de uppretade bönderna och misshandlades illa. I Vänsjö i Västmanland blev år 1782 ett beslagarlag om tio personer så illa misshandlade av en till raseri uppretad folkhop, att fyra avled. Vid den rättegång som följde, avkunnades flera dödsomar över de mest brottsliga. Domarna mildrades dock av konungen till spöstraff och fästning. Även från Kalmar län finns historier om oroligheter i samband med beslag av brännvinsredskap.

Husbehovsbränningen fanns dock kvar ända fram till mitten av 1850-talet. Det innebar dock stora pålagor genom accisen för

de som brände legalt. Därför florerade lönnbränningen ganska allmänt. 1854 års riksdag beslutade om en lagstiftning med mycket hög avgift men först år 1860 förbjöds husbehovsbränningen helt. Genom förbudet var dock ingalunda bränningen ett avslutat kapitel ute i bygderna.

Brännvinsbränningen på Sollerön var en rätt utbredd hantering under 1700-talet. Sannolikt var det så, att öns bördiga jord gav bättre kornskördar än den angränsande bygden och goda förutsättningar fanns för en riklig råvarutillgång. Brännvinet lär ha varit en allmän handels- och bytesvara vid denna tid. Bönderna, åtminstone de mera besuttna, hade »skattpannor« för vilka de betalade accis och fick bränna legalt. När förbudet kom, väckte detta naturligtvis stor harm i byarna. Bönderna såg det som ett allvarligt intrång i deras urgamla rättigheter och bränningen fortsatte i stort sett som tidigare. Pannor fanns överallt i gårdarna.

Under en tjänsteresa genom Gesunda hösten 1860 hade länsmannens häst blivit hejdad av en hop beskänkta karlar. Länsman hade dragits ned från vagnen och fått ta emot en del stryk. Detta lär ha varit främsta anledningen till att länsmannen företog en aktion mot Sollerön kort före julen 1860 för husvisitationer och beslag av brännvinspannor i gårdarna.

Interiör med husbehovsbränning. Bild ur Sool-Öen 1977.

Natten mellan den 21 och 22 december 1860 företog länsman Carl Fredrik Norgren med ett par fjärdingsmän denna aktion. Färden gick från Mora över Vinäsfjärden och till Utanmyra, som var den närmaste byn på ön. Sent på kvällen bultade länsmannen på hemmansägaren och spelmannen Kistnis Anders Nilssons dörr. Kistnis Anders var storspelman och virtuos på fiol efter bygdens mått. Han kallades »Knipen« och lär ha fått namnet för det att han ständigt brukade uttrycket: ”um ä kniper så.” När Knipen fick klart för sig länsmannens ärende, gjorde han och husfolket våldsam motstånd när kronobetjäningen försökte komma in i hans hus. Knipens hustru lär ha tagit en full bytta med het mäsk och slängt i ansiktet på länsmannen.

Den natten blev det ett stort tumult vid Knipens gård i Utanmyra och han fick hjälp av grannar och tillskyndande bybor. Det var Håmås Per, Norra Kistnis Per, Svarv Anders och Dunder Anders bl. a. Det berättas, att en granne skyndade sig ut i stallen där han selade hästen för att köra upp på ön och varna andra (brännvinspannor fanns som tidigare nämnts i så gott som varje hemman). Han hade så bråttom att han inte fick i ena selsticken utan när hästen i *långkåjter* (galopp) satte iväg, lossnade ena skakeln och hästen fick svåra skavsår på ena sidan efter den lösa skakeln. Att budbäraren lyckades, visas av att det endast var i Utanmyra som länsmannen hittade några pannor.

Tumultet vid Knipens gård natten till den 22 december 1860 resulterade i att de inblandade häktades, anklagade för ”kronobetjäningens överfallande och smädande under tjänsteövning” – åtgärder, som hänfördes till upproriska våldsamheter i häktningsanklagelserna. Att de inblandade varit mer eller mindre påverkade av brännvin torde vara sannolikt, men det var endast Håmås Per som fälldes för fylleri och dryckenskap jämlikt ”Missgerningsbalkens 18 kap. 9 5”. Även Knipens hustru, Carin Persdotter samt pigan Anna Persdotter och änkan Anna Olsdotter var anklagade för delaktighet i brotten men försattes på fri fot.

Händelseförloppet är delvis höljt i dunkel eftersom domstols-

protokollen förstördes vid tingshusbranden 1905. Fragmentariska berättelser finns dock kvar som de har berättats »av gammalt.«

Vintern 1860 var mycket snörik och kall. Länsman Norgren och hans folk fortsatte sökandet efter brännvinspannor i Utanmyra. Folk gömde dem i skogen, såväl intill gårdarna som västerut. Det blev en orolig jul i byn. Stämningen var hätsk och spred sig till alla. Det berättades om en man som kallades »Långe Mas« och som betraktades som mindre vetande. Denne var en gång på väg genom byn med en grep för att skyffla samman takpärt. Han mötte då kronobetjäningen och när de skulle tilltala honom hade han sagt, att *”däm suld akt si, anas suld an tjör grepi i käsan a däm”*.

Att Utanmyraborna även tog saken från en annan sida vittnar en händelse, som inte helt saknar poäng. Länsmannens kvarter var enligt tidens standard försedd med bekvämlighetsinrättning som brukade benämnas »stör i vägg«. En kväll när han gått ut för att göra sina behov, hade någon fäst ett rep i stören och sedan länsmannen satt sig tillrätta, rycktes stören undan och han störtade baklänges. Fantasin behöver inte stor hjälp för att tänka sig resultatet. Gärningsmännen försvann i mörkret och anträffades aldrig. Sådana händelser bidrog självfallet till att länsmannen sedan gick mera burdust fram i sin tjänsteutövning.

Länsman Norgrens besök i Utanmyra mötte kompakt motstånd överallt. Hans visitationer i gårdarna väckte trots och motvilja. Ett antal brännvinspannor anträffades dock av kronobetjäningen, hur många är okänt. Vid åtminstone tre tillfällen blev Norgren allvarligt hotad med misshandel av uppretade bybor. Det slutade med att han blev överfallen och misshandlad en kväll. I mörkret hade en hop karlar kastat sig över honom och gett honom stryk. Karlarna hade varit utklädda för att de inte skulle bli igenkända.

Länsmannen såg till slut, att han inte skulle kunna bemästra situationen och han begärde då militär hjälp för sitt skydd och för att kunna utföra sina tjänsteåligganden. Oroligheterna i Utanmyra resulterade även i att Kronofogden – den tidens högsta polischef i länet – besökte Sollerön och på en sockenstämma vintern 1861

läste upprorslagen. Notering om detta saknas i stämmoprotokollet men kan bero på det förhållandet, att det ej var fråga om något beslut och därför ej protokollfördes. Sannolikt skedde detta under ett uppehåll i länsmannens husvisitationer medan han avvaktade militär förstärkning.

Under natten till den 19 januari 1861 gick en militäravdelning om 40 soldater från Mora kompani över Vinäsfjärden mot Utanmyra. Kommenderingen stod under befäl av kapten C. H. Friberger chef för Mora kompani – och skulle biträda länsman Norgren med husvisitationer och beslag. Korpral Prins från Mora-Noret har berättat, att det var en gnistrande kall och månljus vinternatt som de gick över isen mot Sollerön. De hade då sett röken stiga rakt upp från många ladugårdar i Utanmyra och hade precis kunnat se var brännvinspannorna var igång. ”*Nug visstum vir var vir suldum leta*” hade korpralen sagt. Någon hade berättat, att det var på morgonen efter Jons Karins och Indes Anders kryckeståt. När Utanmyraborna då vaknade, hade de sett att hela bygatan var ”full av soldater”.

Kommenderingen inkvarterades i Utanmyra, de flesta i Bondgården – ett av de största hemmanen på den tiden, såväl i byn som i socknen. Den var belägen i »Labbrån«, inte långt från Knipens gård. Länsmannens razzior och soldaternas ankomst resulterade i ett slags undantagstillstånd, ingen fick vistas ute på kvällar och nätter. Soldaterna gick bestämt fram. Körkarlar som kom hem västerifrån fick inte lasta av utan att ett par soldater kontrollerade lasset. En soldat vid namn Lejon från Utanmyra, som inte deltog i kommenderingen, men som kände många i denna, hade frågat dem om de hade order att skjuta. Någon sådan order hade de inte fått, men ”*däm add bar fändji löft tä stöt däm min kolvim*”.

En del gömda pannor anträffades och det talades om att det fanns en stor hög sådana redskap upplagda vid Bondgården. Även »skattpannorna« samlades in och lades in i kyrkoherdeboställets »tiondelada« uppe på ön. Stunis Ull hade bjudit in soldater i stugan för att värma sig för att de som höll på att gömma pannor

skulle få försprång. Näsje Per hade haft soldater inkvarterade på sin gård trots att han hade haft en panna gömd under golvtilljorna i stugan. Dunder Ull hade berättat, att ”*däm add fun-att två pannor, till å me sunå gardim a våss.*” En del pannor hade gömts under den strängaste vintern men sedan blev det töväder och då syntes spåren bra. Detta ledde till att pannor anträffades och togs i beslag. Många pannor blev dock kvar i skogen och Stunis Ull hade långt efteråt varit i *umbosgropen* för att ta *umbor* då han med spettet stött emot en sådan gömd panna. Han hade då skyndat sig att gömma fyndet: ”*nug suld däm få a-kvär on fö mi*”. Folk förstörde pannor, slog sönder märkta lock och utplånade bomärken på de gömda redskapen så att de inte skulle kunna identifieras.

Kommenderingen var inkvarterad i Utanmyra från den 19 januari fram till den 15 februari 1861. Rättegången mot de anklagade inleddes den 12 februari 1861 och väckte givetvis stor uppmärksamhet. Många menade, att det inte gått rätt till och det talades om falska vittnesmål. Detta kan dock ha bottnat i folks uppfattning om den orättvisa som ansågs ha drabbat bönderna i den nya lagstiftningen. Utslaget i målet meddelades den 4 mars 1861 och domarna mot de anklagade tycktes omänskligt hårda. Det var dock fråga om en relativt ny lag och sannolikt hade domstolarna fått direktiv att exempel måste statueras.

Kistnis Anders Nilsson »Knipen« dömdes till fyra års arbete å fästning för ”anstiftande av upproriska våldshandlingar hänförlig-åtgärder” samt för ”olofligen öfward brännvinsbränning” erlægga tillverkningsavgift med 240 riksdaler, samt för samma förseelse böta enahanda belopp. I domen utsades, att böterna till 2/3 skulle tillfalla länsman Norgren och 1/3 Sollerö församlings fattiga.

Håmås Per Andersson dömdes till tre års arbete å fästning för ”kronobetjänts öfwerfallande och smädande under tjänsteutöfning” samt till böter 105 riksdaler. Andersson dömdes även för fylleri 5 riksdalers böter. Bötesbeloppet hade samma fördelning som Knipens, men i domen utsades även att ”därest tillgång sakenades för böternas gäldande, skulle dessa avtjänas med tjuogoätta

»Knipens« andaktsbok

dagars fängelse »vid vatten och bröd«. Norra Kistnis Per Persson dömdes till tre års arbete å fästning för »anstiftande av och deltagande i upproriska våldsamheter». Av domen framgick inte om Persson dömdes till böter.

Hustrun Carin Persdotter dömdes till böter 100 riksdaler, pigan Kistnis Anna Persdotter till böter 100 riksdaler samt enkan Anna Olsdotter till 10 riksdaler för »hot och smädelser emot kronobetjänt». Dessutom dömdes Swarf Anders Andersson till böter 25 riksdaler för »wisad trotsighet med kännedom om upplopps sammangaddning», avskedade soldaten Olof Kox (Lars Kox enligt saköreslängden) till böter 15 riksdaler för »deltagande i upplopp» samt Bus Nils Nilsson till böter 15 riksdaler för samma brott.

I domen förpliktigades de manliga åtalade att solidariskt, »en för alla och alla för en« utge ersättning med 1/4 av kostnaden för

militärkommenderingen – 266 riksdaler 72 öre. Vittnesersättningar tillerkändes bl. a. Bråmå Jöns Jönsson, Utanmyra – Håll Per Andersson, Häradsarvet – Svarf Jöns Jönsson, Utanmyra – Matts Matts Andersson, Gruddbo – Bond Anders Mattsson och hans hustru, Utanmyra – Bondpers Olov Andersson, Utanmyra.

Sammanlagt utdömdes ett bötes- och ersättningsbelopp av 1.213 riksdaler 70 öre, ett svindlande belopp på den tiden med hänsyn till penningvärdet. Som jämförelse kan nämnas, att en samtida bouppteckning visade, att en mjölkko togs upp till ett värde av 12 riksdaler. Sannolikt betingade en ko ett pris av cirka 30-35 riksdaler vid denna tid.

En besvärsskrivelse med anhållan om jämkning av böter och ersättningar avslogs av Kungl. Maj:t. Solleröborna visade då en enastående sammanhållning. Listor gick runt och i samtliga byar samlades in pengar till hjälp för de dömda. Troligen var det så, att denna insamling var resultat av både omtanke och självranssakan. Några hade drabbats av domen men nästan alla kände sig medskyldiga med få undantag fanns brännvinspannor i alla gårdar. Den medkänsla som fanns, bottenade nog i både lättnad och medskyldighet. De insamlade medlen klarade således merparten av böter och ersättningar. I annat fall hade nog de berörda familjerna säkerligen fått gå från både gård och grund.

Trots att dom hade fallit var lugnet ingalunda återställt i Utanmyra, vilket framgår av ett protokoll från allmän sockenstämma den 10 mars 1861, där stämman beslutade att med anledning av ”de oordningar som förefallit och de olyckliga följderna deraf” utse två man från varje by till biträde åt sockennämnden och vederbörande uppsyningsmän, att gemensamt vaka över ordning och laglydnad.

Av de häktade försattes således Svarf Anders och Dunder Anders på fri fot. De tre som dömts till ”arbete å fästning” började avtjäna sina straff på Långholmen i Stockholm. Protokoll från fångelset visar, att Knipen ankom den 27 april 1861 och anteckningar finns, att han var född den 6 jan. 1824 i Sofia Magdalena

socken ”af Fahlulän”, f.d. arbetskarl, gift, hade ”trindlagt ansigte”, blågrå ögon, stark kroppsbyggnad, flera ärr på vänstra handen samt var 5 fot och 5 1/2 tum lång. Domen ansågs alltför sträng och orättvis av de flesta. Självfallet hade Knipen själv den största anledningen att bittert reflektera över sitt öde. Detta framgår även av en »Andaktsbok för fångar« som finns bevarad efter Knipen. På insidan av pärmen i denna bok har Knipen i prydlig skrift nedtecknat följande gripande rader:

Kistnis Anders Nilsson Sollerön och Utanmyra den 4 mars 1861
här får jag ij Korshet omnämna Denna olickliga Endelsen Att
Denna Boken Kunde Blifwa Min Då jag Wartt handgripen och
fångad haf Länsmannen Norgren så santt oförskiltt som jag Dock
Wartt ock förd Till fängelsett för att Lida för upproriska Åtgärder
ock Genom Många falska Wittnen som icke själfwa Begripade
Saken urru oliklikt Detta Kunde tillgå Men så ij Min enfaldighet
Wartt jag Därwid Till fira hår hurbotta fängelse ock Då Måste jag
höfwer lemna Allt ij Den stora gudens beskid ock omvårdnad ock
Då tjöpte jag Denna Boken.

Måhända har man svårt att föreställa sig, att Knipen kunde tillgodogöra sig andaktsbokens budskap om underkastelse och sorg. För en nutida läsare ter sig innehållet i boken ganska främmande. Några exempel ur texten:

Helsningsord till en fånge wid inträdet Olyckliga, djupt fallna, men ömt älskade menniska. Fängelset är nu ditt hemvist. Din samvetsfrid, din lefnadsglädje, din ära, din frihet, allt är förlorat. En ovärdig gäst, en föraktad främling är du här; utestängd från umgänget med kära anhöriga, innestängd inom fyra väggar med ditt onda samvete, med dina oroliga tankar, med ditt fridlösa hjärta. Ack, din olyckliga moder, som en gång bar dig på sina armar, huru skall hon nu kunna trösta dig. Föreställ dig att hennes odödliga ande ser dig. Din sörjande fader, hwad skall han nu tänka. Deras grånade hjessa trycker du med sorg ned i grafwen. Heta äro deras tårar, tunga deras suckar, glödande äro deras tårar, tunga deras bröst. Straffet följer synden i spåren. Har du hoppats att kunna undvika straffet. Beklaglig är din belägenhet.

Genom nåd avkortades Knipens och Håmå Pers fängelsestraff till två år och Norra Kistnis Pers till ett år. I kyrkböckerna finns en notering om att de varit »på fästning« och att de »återkom 12/4 1863» resp. »1862». Knipen var spelman och sångare och han lär ha haft en visbok som var tjock som en *sturbibel*. När han kom tillbaka från fängelset hade dock denna visbok bränts upp. En av visorna som han brukade sjunga, började:

Jag haver ett förnöjsamt sinn det är rikedom min, det är bättre än penningar och guld.

Håmå Per dog i lungshot 1870 endast 44 år gammal. Knipen blev 82 år. När Zorn anordnade den första spelmansstämman på Måstäpp i Gesunda år 1906 var det meningen att Knipen skulle vara med. Han hade lånat fiolen av Fräs Mas eftersom denne hade ett förnämligare instrument. När stämman började fanns dock Knipen inte med. Han dog kort före och stod lik när spelmansstämman gick av stapeln. Många var säkra på att han, trots sin ålder, skulle ha tagit pris där.

Man kan konstatera, att kronobetjäningens aktion i Utanmyra på intet sätt förbättrade alkoholsituationen för Sollerön. Provinsialläkarens årsberättelse på 1860-talet innehöll ett konstaterande, att kroniska magkatarrer härjade, dels beroende »på det ojästa brödet som ständigt förtärdes och dels det myckna kaffedrickandet och brännvinsupandet». Kommunalstämmoprotokollen under åren från 1865 och fram till 1900 innehåller vid upprepade tillfällen paragrafer med beslut om begränsningar och åtgärder mot brännvinsförsäljningen hos lanthandlarna. Förhållandena utgjorde synbarligen ett allvarligt problem under nämnda tid.

Händelserna i Utanmyra år 1860-61 utgjorde ingen isolerad företeelse utan återspeglade i stort allmogens syn på det inträdda förbudet mot husbehovsbränningen och statsmakternas åtgärder med anledning därav. Med säkerhet hade inte förbudet hunnit tränga genom i folks medvetande och många stod frågande inför gällande bestämmelser. Man kan dock inte helt bortse från att

lönnbränningen fortsatte trots att förbudet var känt av utövarna och dessa väl kände till de konsekvenser som detta kunde leda till. Möjligen kan någon av de egenskaper kommit i dagen, som Arosenius i sin beskrivning av Dalarna tillskriver öborna, och karakteriserar dem som:

... i allmänhet kända för ett sträft och oböjligt lynne, men derjemte för mycken klipskhet, för att inte säga bakslughet, parad med en rå och ohyfsad natur.

Helmer Nilsson
1977

